

UOT 94 (479.24)

ƏLİ FƏRHADOV

Mülli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin böyük elmi işçisi, t.ü.f.d.
ali_farhadov@yahoo.com
Azərbaycan

MİRZƏ MÜLKÜM XANIN HƏYAT VƏ YARADICILIĞINA BAXIŞ

Açar sözlər: Mirzə Mülküm xan, dövlət, din, maarifçilik

Məqalədə, XIX əsrin II rübü - XX əsrin əvvəlində yaşamış, Qacarlar dövlətinin görkəmli ictimai-siyasi xadimi Mirzə Mülküm xanın maarifçilik fəaliyyəti mövcud mənbə və ədəbiyyatlar sayəsində ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə araşdırılır. Mirzə Mülküm xanın əsasən fəaliyyət göstərdiyi XIX əsrin II yarısı Qacar sülaləsinin IV hökmdarı olan Nəsrəddin şah hakimiyyət dövrünə aiddir. Nəsrəddin şah ziddiyyətli bir şəxsiyyət olub, onun ətrafında həm müstəbid dövlət xadimləri, mürtəcə ruhanilər, həm də Cəmaləddin Əfqani, Mirzə Mülküm xan (və ya Mirzə Melkum xan) kimi xalq hakimiyyətini və konstitusiyaya quruluşunu müdafiə edən ziyalılar fəaliyyət göstərirdilər [4, s.178]. Lakin şah əsasən mürtəcə ruhanilərə və müstəbid dövlət xadimlərinə üstünlük verib, mütərəqqi ziyalıların fikirlərinə qarşı biganəlik yolunu seçmişdi.

Özünü "zillullah" ("Allahın kölgəsi") adlandıran şah qeyri-məhdud səlahiyyətə malik olub, hakimiyyətə gəldiyi gündən etibarən qəddar və israfçı şəxs kimi ad çıxartmışdı. 1850-1852-ci illərdə dini istibdadı qarşı baş verən bəzi üsyanları yatıraraq, Seyid Əliməhəmməd Bab, Tahirə Zərrintac xanım kimi bəzi liderlərini qətl etdirən [20, s.44] şah Qərb dəyərlərini ölkədə yaymaq istəyən Mirzə Tağı xan, Mirzə Hüseyn xan kimi dövlət xadimlərinin islahatlarına da mane olurdu.

Qeyd edək ki, Nəsrəddin şah dövrünün ən görkəmli ziyalılarından biri olan Mirzə Mülküm xan (1833-1908) mənsəcə Qarabağ ermənilərinin nəslindən olub [15, s.50-51], babaları I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə (1587-1629) Qarabağdan İsfahana köçüb yerləşmişdi [14, s.164]. Mirzə Mülküm xan İsfahanın Culfa

məhəlləsindən idi, zahirən islam dinini qəbul etmişdir [6, s.26].

Mirzə Mülküm xanın atası Mirzə Yaqub xan islamı qəbul etmiş erməni idi. Fransızca və rusca bilən Mirzə Yaqub xan Rusiyanın İrəndəki səfirliyində tərcüməçi işləmiş, lakin eyni zamanda İngiltərə üçün də casusluq etmiş bir şəxs idi [16, s.6-7]. Mirzə Mülküm xanın Avropada təhsil almasında da Mirzə Yaqub xan təşəbbüskar olmuşdur.

Parisdə Politeknik İnstitutunda mühəndislik təhsili alan [2, s.14; 20, s.104] mütəfəkkir əslində fransız filosofu O.Kontun "insanlıq dini"nə, elmi biliyin qaynağı sayan pozitivizmə inanıb [14, s.164], islam dəyərlərindən xalqın maariflənməsi yolunda istifadə etməyə çalışırdı. Öz inancını "Adəmiyyət" və ya "Dini-İnsaniyyət" adlandıraraq [23, p.188; 20, s.108] mütəfəkkir M.F.Axundzadədən fərqli olaraq, dinə açıq-aşkar hücum etmənin əleyhinə olub dindən avropalaşma yolunda istifadə etməyə çalışırdı [13, s.186-190]. Dini bəşəriyyətin inkişafında maneə sayan və elmə üstünlük verən Mirzə Mülküm xan dini etiqadı elm kimi qəbul etmənin əleyhinə idi [1, s.189-191].

İslam dünyasının modernləşməsi üçün Mirzə Mülküm xan xristian missionerlərinə də dəstək verirdi. "Fars mədəniyyəti" adlı məruzəsində onların islam dünyasında zəfər çalması üçün "Ortaya qoyduğunuz görüşlərin islamın özündə mövcud olduğunu fəadə etsəniz, bu daha asan qəbul ediləcəkdir" [23, p.190; 20, s.108], deyirdi. Görkəmli İran tədqiqatçısı Ə.Kəsrəvi yazır ki, "Mirzə Mülküm xan İsfahani Nəsrəddin şah dövründə ölkəyə və kütəyə ürk yandırır və xalqın oyanışı istiqamətində çalışırdı" [6, s.26].

uzatsın?" [7, s.201]. C.Məmmədquluzadənin "Həmşəri", "Göz yaşları", "Bizim işlərimiz", "Keçi" və digər felyetonlarında da Mirzə Mülküm xana, onun "Qanun" qəzetinə müraciət edilmişdir [9].

XIX əsrin görkəmli ictimai-siyasi xadimi M.Tərbiyə "Danışmandıni-Azərbaycan" əsərində Mirzə Mülküm xanın M.F.Axundzadə kimi əlifba islahatı ilə məşğul olduğunu, "Məbdəyi-tərəqqi" ("İnkışafın başlanğıcı"), "Şeyx və vəzir" adlı kitablar yazdığını qeyd edir [26, s.5; 11, s.31]. Mirzə Mülküm xan əlifba islahatı mövzusunda olan "Şeyx və vəzir" adlı əsərini M.F.Axundzadəyə də göndərmiş və bu əsər onun tərəfindən bəyənilmişdir [15, s.112]. Qeyd edək ki, "Şeyx və vəzir" əsəri osmanlı türkcəsində qələmə alınmışdır [15, s.49]. İrən müstəbidlərinin Mirzə Mülküm xanın əsərlərinə lağ etdiklərini bildirdən [2, s.26] M.F.Axundzadə əsərin Təbrizdə də çap olunmasını tövsiyə etmişdir [2, s.4]. Əsər "Şərqi-Rus" qəzetində hissə-hissə və 1907-ci ildə Tiflisdə "Qeyrat" mətbəəsində bütöv halda nəşr edilmişdir [2, s.69].

Şahlıq rejiminə qarşı demokratik ideyaları müdafiə edən Mirzə Mülküm xan ərəb əlifbasının çətinliyini müsəlmanların elmi, ictimai-siyasi inkişafına mane sayır [15, s.113], fəlsəfə və s. dünyəvi elmlərin məktəblərdə tədrisini tələb edirdi [16, s.82]. Qadın azadlığını və maarifçiliyi təbliğ edən Mirzə Mülküm xan "Qanun" qəzetinin 19-cu sayında yazırdı: "Biz qadınları uşaq tərbiyəsi, ailənin rifahı və dünya tərəqqisinin stimulu hesab edirik. Və qızların tərbiyəsinin sivilizasiyanın ən müqəddəs vəzifələri olduğuna inanırıq" [24, p.11-12].

"Yeni yol" qəzetinin 1922-ci il, 1-ci sayında Mirzə Mülküm xanın əlifba islahatı yolundakı fəaliyyətini təqdir edən C.Məmmədquluzadə onun belə dediyini nəql edirdi: "Əgər götürək üç yüz milyondan ibarət erməni və yunan mətbuatını, görürük ki, erməni və yunan mətbuatı bütün müsəlman mətbuatından yüksəkdir. Buna da səbəb ərəb hürufatının (hərflər-Ə.F.) çətinliyidir" [8, s.224]. Lakin İrən və Osmanlı hakimiyyəti və mürtəce ruhanilər ərəb əlifbasını müqəddəs sayıb, hər hansı bir islahata qarşı çıxırdılar. Mirzə Mülküm xan M.F.Axundzadəyə yazdığı məktubda buna işarə edərək yazırdı ki, onlar əlifbamı "dinin bir parçası" [22, p.91] sayırlar. İrəndəki tənəzzülün səbəbini ərəb əlifba-

sında görün Mirzə Mülküm xan "Əgər əlifba dəyişdirilərsə, İrənda yoxsulluq ortadan qalxar, şahlıq da ləğv olar" [15, s.111], deyirdi. Mirzə Mülküm xanın əlifba çəşmələrini bəyənən M.F.Axundzadə yazırdı ki, "Həqiqi alim və hörmətəlayiq Mirzə Kazımbəy də onun dostlarıdır" [21, c.68].

Mirzə Mülküm xan İstanbula demokratik fikirləri İrən azərbaycanlıları tərəfindən nəşr olunan "Öxtər" qəzetində məqalələr yazır, qəzetin dəst-xəttini müdafiə edirdi [18, s.56-57]. "Öxtər" qəzeti haqqında məlumat verən "Əkinçər" qəzetinin 1876-cı il, 5-ci sayındakı "Daxiliyyə" məqaləsində yazırdı ki, "Əgərqi İstanbul şəhərində müsəlmanlar üçün çox qəzet çap olunur, amma onlar osmanlı dilində olduğundan bizim üçün elə ləzzət eləməz, lakin "Öxtər" qəzeti fars dilində çap olduğundan və fars dili bizim vilsəytilərdə çox işləndiyinə ümidvarıq ki, onu bizim tərəflərə gətirəndə çox ola" [3, s.121-122]. "Öxtər" qəzeti şahlıq rejimini tənqid edib, demokratik dəyərləri müdafiə edirdi. Bu səbəbdən İrənə gətirilməsi qadağan idi [12, s.93].

Avropalılışmağı və Qərbin dövlət idarə sistemini İrənda tətbiq etməyə çalışan Mirzə Mülküm xan "Avropa millətləri bir çox mücadilədən sonra ədalət, azadlıq, seçib-seçilmə haqqına sahib oldular. Əgər müsəlmanlar haqqətən də bu haqlara sahib olmaq istəyirsə, niyə Avropanı təqlid etmirlər?" [16, s.62] deyirdi. Volter, Russo kimi Qərb filosoflarının xalqı zülmə qayıtma mübarizəyə çağırıldığını deyən Mirzə Mülküm xan "Məzlum zülmə dözməməlidir" [16, s.72] deyərək, xalqı şahlıq rejiminə qarşı mübarizəyə səsləyirdi.

Ölkədə günahkarlara verilən cəzalarının da qeyri-müəyyən və adama gəzə müxtəlif olduğunu yazan müfəkkir – "Cəzalar hər bir günahkar üçün aydın və bərabər olmalıdır" [16, s.75-76], deyirdi. "Qanun, bütün İrən məmləkətində, bütün İrən təbəələri üçün bərabər olmalıdır; Heç kimə qanunsuz cəza verilməməlidir; Etiaq əzadlığı olmalıdır" [16, s.78-79] deyən Mirzə Mülküm xanın ən böyük aleyhdarları şəhərpəstlər və mürtəce ruhanilər idi. Onlar Qərb texnologiyasının qəbul edilmasını mümkün sayır, lakin konstitusiyalı idarə sistemini rədd edirdilər. Mirzə Mülküm xan isə bu cür idarə sisteminin uzun tərübələrinin noticəsi olduğunu, insanlığa daha faydalı olacağını bildirdirdi [16, s.63]. Mir-

zə Mülküm xan qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olan şahın səlahiyyətinin parlament tərəfindən məhdudlaşdırılması ideyasını irəli sürürdü [20, s.115-116]. Ölkəni xaricərlərin əlində oynatmağa çevirən şah hökumətini tənqid edən müfəkkir özünü "Qanun" qəzetində – "Məgər İrən xalqı ölüb ki, onu harraca qoyublar?" [2, s.51] deyə şikayət edirdi.

Müfəkkir "İrən mədəniyyəti" adlı risaləsində islam dininin mədəniyyətə mane olduğunu iddia edənləri də tənqid edir, "İslam dini mədəniyyətə müxalif deyil" deyirdi [16, s.62]. Mirzə Mülküm xan İrən və islam dünyasının Qərb qarşısındakı məğlubiyyətini nədən din və dövlət xadimlərinə görə və onları tənqid edirdi. "Bu ruhanilərin nə üstünlükləri var ki, belə geniş imtiyazlara malikdirlər?" deyən müfəkkir onların öz razılıqlarını vəzifə ilə pərdələdiklərini deyir [16, s.47]. "Nidayi-ədalət" risaləsində Avropanın inkişafını keşşələrin yaratdığı xurafat və bəğvuhmaların qanlı mücadilələr nəticəsində yox edilməsiylə əlaqələndirir və müsəlmanları bundan nümunə götürməyə çağırır [16, s.30]. O, xalqı cəhalətə saxlayan mürtəce ruhanilərə xitabən "Siz milləti parçalayırsınız, onları bir-birinə düşmən edirsiniz" [2, s.58] deyərək, "Qanun" qəzetinin 8-ci sayında din xadimlərindən belə şikayət edirdi: "bütün bu zülmərlər və İrənda axan göz yaşları sizin sükutunuz və qəddarlığınızda gördür. Necə deyə bilərsiniz ki, "Bu bizim problemimiz deyil" [24, p.13]. Məhz bu kimi hallara görə, o, İrənda dünyəvi idarəetmə sisteminin qəbuluna çalışırdı [21, c.116].

İlk dəfə Mirzə Mülküm xan tərəfindən İrənda ortaya qoyulan məşrutəvi ideyaları [16, s.13] Hacı Ağa Ruhullah Nəcəfi İsfahani kimi mütərəqqi din xadimləri tərəfindən də dəstəklənmişdir. Avropa qanunlarını Quranə uyğun sayan bu din xadimi yazırdı ki, "Məşrutəvi islam deməkdir. Məşrutəviyyət istəmək islamı istəməkdir" [20, s.82]. Mirzə Mülküm xanın məşrutəviyyət fikirləri görkəmli azərbaycanlı müfəkkir Cəmaləddin Əfqaniyə də təsir etmişdir [16, s.108]. Lakin Mirzə Mülküm xanı küfrlə itiham edib, "Biz dinimizdən imtina etmək istəmirik. Allah biza ağıl verib, Avropa qanunlarına məhəttə deyilik" deyən mürtəce ruhanilər də var idi [17, s.105-106].

"İrənda hər şeyi bir nəfər (şah-Ə.F.) zəbt edib" [16, s.44] deyən Mirzə Mülküm xan "Gofər dəf rəfi-zülm" ("Zülmün ləğvi haqqında sözlər") əsərində belə yazırdı: "Ya zəlmərlər zülmü tərək etməli, ya da məzlumlar zülmə dözməməlidirlər" [15, s.61]. M.F.Axundzadə onun belə dediyini nəql edirdi: "Məzluma demək lazımdır ki, ey nədan! Son ki, qüdrət, say və bəca-riq cəhaldən zalımdan qat-qat artıqsan, bas nə üçün zülmə qatlaşırsan?" [1, s.268].

Maarifçi bir şəxsiyyət olan Mirzə Mülküm xan eyni zamanda ziddiyyətli ictimai-siyasi xadim idi, adı dəfələrlə rüşvət qalmaqlarında hallanmışdır. Nəsrəddin şahın Avropaya səyahətlərində İrən təbii qaynaqlarının İngiltərəyə pay verilməsi üçün ingilislərdən rüşvət aldığı ortaya çıxmış [17, s.105], aldığı rüşvətlər sayəsində şah hökumətini icazəsiz ingilislərə ölkədə qumarxanalar qurdurmuşdu. Mirzə Mülküm xanın təşviqi ilə şah İrənda istehsal edilən tütün və tənəkəlinin alqı-satqı və istehsalını 50 il müddətinə Gerald Talbotun Londondakı şirkətinin inhisarına vermişdi. Lakin xalqın şiddətli itirazı və Cəmaləddin Əfqani, Mirzə Həsən Şirazi və Təbrizdən olan müctəhid Mirzə Cavadın şahı, ingilislərə qarşı cihad fətvaları Nəsrəddin şahı bu müqaviləni pozmağa məcbur etmişdi [19, s.4-5]. Deyə bilərik ki, Nəsrəddin şahın dövründə baş verən tənəbbəki üsyanı və sonra şahın qətl edilməsi İrənda ümumxalq azadlıq hərəkatının təməlini qoydu və məşrutəyə gedən yol açıldı.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Mirzə Mülküm xan ziddiyyətli bir şəxsiyyət olmuşdur. İrənda müsəlman kimi özünü təqdim edən Mirzə Mülküm xanın Avropada xristian bir erməni qızı ilə kilsədə evlənməsi [14, s.164-166], missionerlərlə yazışmalarında özünü xristian olduğunu bildirməsi və ölkənin yandırılmasını vəsiyyət etməsi [17, s.109] dini baxımdan da onun müsəlmanlığına şübhələr yaratmışdır. Lakin Mirzə Mülküm xan XIX əsr İrənda demokratik dəyərlərin yayılmasında, şahlıq rejiminə və xurafətçi din xadimlərinə qarşı mübarizədə böyük rol oynamışdır. Mürtəce ruhanilərin məncəsindən rəqibinə Mirzə Mülküm xan əksər vaxtlarda özünü qarşıbaşa fikirlərini dini terminologiya ilə ifadə edərək, müsəlmanlar tərəfindən qəbul edilməsinə çalışmışdır. İrən məşrutə inqilabının təməllərinin qoyulmasında da

onun demokratik ideyaları təsiredici olmuşdur [23, p.185]. Mirzə Mülküm xanın yaradıcılığı məşrutə inqilabçılara, o cümlədən Cənubi Azərbaycanın olan millət vəkili, görkəmli ictimai-siyasi xadim Seyid Həsən Tağızadəyə böyük təsir göstərmişdir [10, s.183]. Mütəfəkkirin "Qanun" qəzetinin bəzi nömrələri isə məşrutə inqilabı dövründə Tehranda yenidən nəşr edilmişdi [2, s.25]. Mütəfəkkirin maarifçilik fəaliyyəti M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, M.Şahtaxtılı kimi azərbaycanlı ziyalılar tərəfindən təqdir edilmişdir. Mirzə Mülküm xanın əsərlərinin tədqiqi XIX əsr – XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan və Yaxın Şərq tarixinin öyrənilməsi baxımından xeyli əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.Axundzadə M.F. Əsərləri. Üç cildə. II cild. Tərtib edən: H.Məmmədzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 376 s.
- 2.Baxşəliyev O. Mirzə Melkum xan: həyatı və ədəbi fəaliyyəti. Bakı: Azərəşq, 1970, 76 s.
- 3.Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni. Bakı: Avrasiya, 2005, 496 s.
- 4.Həsənzadə T. XVIII-XIX əsrlərdə İranda yaşamış azərbaycanlı ictimai-siyasi xadimlər (Mehdi Bəmdadin "Tarixi-riqali-İran" əsəri əsasında). Bakı: Nurlan, 2007, 319 səh.
- 5.Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: Çapağolu, 2008, 579 s.
- 6.Kəsrəvi Ə. İranın məşrutə inqilabının tarixi. I cild. Tərc: A.Ə.Şəhimi (Cavanşir). Essen, 2003, 528 s.
- 7.Məmmədquluzadə C. Əsərləri. II cild. Bakı: Öndər nəşr., 2004, 584 s.
- 8.Məmmədquluzadə C. Əsərləri. IV cild. Bakı: Öndər nəşr., 2004, 472 s.
- 9."Mülküm xan" // Cəmil Məmmədquluzadə Ensiklopediyası // http://calilbook.musigidunya.az/m/mul-kum_xan.html?fbclid=IwAR2YZdCQdagt1Be-REjBLRrp1IM9MoYJKAY-IAL5TJ_5HIZ6OJ2S9wFPpyqXIU
- 10.Şəfiyeva Ə. S.H.Tağızadənin elmi-pe- daqoji fəaliyyəti // Tarix və onun problemləri, 2009, №3, s.182-185.

11.Tərbiyat - M. Danışməndani-Azərbaycan. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 129 s.

12.Alam Tabriz A. Aydınların, dini liderlər və esnafın İranın yakın dönmə toplumsal hərəketlərindəki və dövrlərindəki rolləriniñ incele- nmesi. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2004, 256 s.

13.Algar H. Ahundzade Mirza Feth Ali // TDV İslam Ansiklopedisi, II cild, İstanbul, 1989, s.186-190.

14.Algar H. Mirza Melkum han // TDV İslam Ansiklopedisi, XXX cild, İstanbul, 2005, s.164-166.

15.Devebakan M. İranın modernləşmə və məşrutəyə keçiş sürecində önəmli bir aktör: Mirza Malkum Han (1833-1908). Tokat: Gazi-osmanpaşa Üniversitesi, 2008, 135 s.

16.İmamoglu O. Mirza Malkum hanın risa- lelerinde İran modernləşməsi. Van: Van Yü- züncü Yıl Üniversitesi, 2019, 105 s.

17.Karadeniz Y. İran Batılılaşma Hərəke- tində Mirza Malkum Han'ın Rolü (1833-1908) // SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi S o s y a l B i l m l e r D e r g i s i , 2011, Say: 23, s.103-111.

18.Kurtuluş R. Ahter // TDV İslam Ansik- lopedisi, Ek-1-ci cild, İstanbul, 2016, s.56-57.

19.Kurtuluş R. Tütün // TDV İslam Ansik- lopedisi. 42-ci cild. İstanbul, 2012, s.4-5.

20.Uyar M. İranda modernləşmə və din adamları. İstanbul, Emre yay., 2008, 336 s.

21.Pəzəv A.K. Muxamməd Əli Mirzə Kazem-Bek. Moskva: Nauka, 1989, 199 s.

22.Algar H. Mirza Malkum Khan. A Biog- raphical Study in Iranian Modernism. California: University Press of California, 1973, 337 p.

23.Algar H. *Religion and the State in Iran, 1785-1906: The Role of the Ulama in the Qajar Period*. California: University of California Press, 1980, 286 p.

24. Bashir H. *Qanun and the Modernisation of Political Thought in Iran* // <https://isu-ir.academia.edu/HassanBashir>

25.Kəsrəvi Ə. Tarixə-məşrutəyə-İran. Teh- ran: Müəssəseye-intişarə-Əmir Kəbir, 1343, 906 s.

26.Tərbiyat M. Danışməndane-Azərbaycan. Tehran, 1314, 414 s.

Summary

Ali Farhadov

Review of Mirza Malkum Khan's life and creativity

In the article, the educational activities of prominent public figure of Qajars state Mirza Malkum Khan who lived in the XIX - early XX centuries are researched for the first time in the complex form based on existing sources and literature. Mirza Malkum Khan was one of the eminent enlightened people of his period.

The creativity of Mirza Malkum Khan, who worked on the education of Muslim population, had been praised by Azerbaijani enlighteners such as M.F.Akhundzadeh and J.Mammadguluzadeh. The research of the works of Mirza Malkum Khan, who fought against the reactionist clericals and the shah regime, has great importance in terms of studying the history of the Near East in the 19th and at the beginning of the 20th century. These issues were mentioned in the article.

Keywords: Mirza Malkum Khan, state, religion, enlightenment

Резюме

Али Фархадов

О жизни и творчестве Мирзы Мелькум хана

В статье впервые на основе имеющихся источников и литературы комплексно исследуется просветительская деятельность известного общественно-политического деятеля государства Каджаров Мирзы Мелькум хана, проживающего в XIX – начале XX века. Одним из самых видных деятелей династии Каджаров является Мирза Мелькум хан.

Деятельность Мирзы Мелькум хана на пути просвещения мусульманских народов была высоко оценена такими просветителями азербайджана, как М.Ф.Ахундзаде, Дж. Мамедкулузаде. Исследования Мирзы Мелькум хана, борющегося против реакционного духовенства и шахского режима, имеет большое значение в изучении ближневосточной истории XIX и начала XX веков. В статье представлены эти вопросы.

Ключевые слова: Мирза Мелькум хан, государство, религия, просвещение